

تحلیل نقوش و تزئینات کتیبه‌های دوره قاجار در نشانه‌شناسی از منظر رولان بارت با تأکید بر مسجد سپهسالار و عمارت مسعودیه

چکیده

یکی از آثار با ارزش تاریخی و قدیمی عهد قاجار، تزئین، نقوش و کتیبه‌های نستعلیق است که ریشه در اعتقادات و باورهای دینی و مذهبی دارند و بازگوکننده هویت و فرهنگ زمانه حاکمیت در شهر تهران است. این پژوهش پیوندی است میان کتیبه‌ها و نقش و نگار عرضه شده در سردر بناها که نشان از اصول حاکم بر نقش‌پردازی دوره قاجار است. روش پژوهش انتخابی، تفسیری-تاریخی است و با مطالعات کتابخانه‌ای در عرصه معماری مسجد، مدرسه و تحولات فرهنگی دوره قاجار و مطالعات میدانی به‌طور مستقیم، تلاش شده تا با آرا و دیدگاه رولان بارت ویژگی‌های نشانه‌شناسی کتیبه‌های بناهای مسجد سپهسالار و عمارت مسعودیه دوره قاجار در شهر تهران به‌عنوان دوره شروع تحولات در معماری را مورد بررسی و ارزیابی قرار می‌گیرد. نتایج حاکی از آن است که تحول در فرم و اجزای قاب‌ها، برج ساعت، تلفیق درون‌گرایی و برون‌گرایی همه نشانه‌های تأثیرپذیری مستقیم و غیرمستقیم عناصر این‌گونه بناها است. ظرافت و ریزه‌کاری نقوش، کاهش نقوش و شاخه‌هایی نسبتاً ضخیم گیاهی اسلیمی و ختایی انتزاعی، استفاده از انواع گل واقع‌گرا و تصویر جدید انسان لباس‌دار، همه نشانه‌هایی از تأثیرپذیری مستقیم تحولات فرهنگی و دانش‌های جدید دوره قاجار است.

اهداف پژوهش:

۱. همگام‌سازی هویت نشانه‌شناسی طراحی معماری با دستاوردهای تاریخی.
۲. بازتعریف اهمیت نشانه‌ها در شناسایی هنر دوره قاجار و ارتقای نقش فرهنگی آموزشی آن در جامعه.

سؤالات پژوهش:

۱. نشانه‌های کتیبه‌های نستعلیق دوره قاجار چیست؟
۲. نشانه‌های کتیبه‌های نستعلیق دوره قاجار را چگونه می‌توان از منظر نشانه‌شناسی رولان بارت بررسی کرد؟

کلیدواژه‌ها: نشانه‌شناسی، رولان بارت، نقوش و تزئینات کتیبه‌ها، مسجد سپهسالار، عمارت مسعودیه.

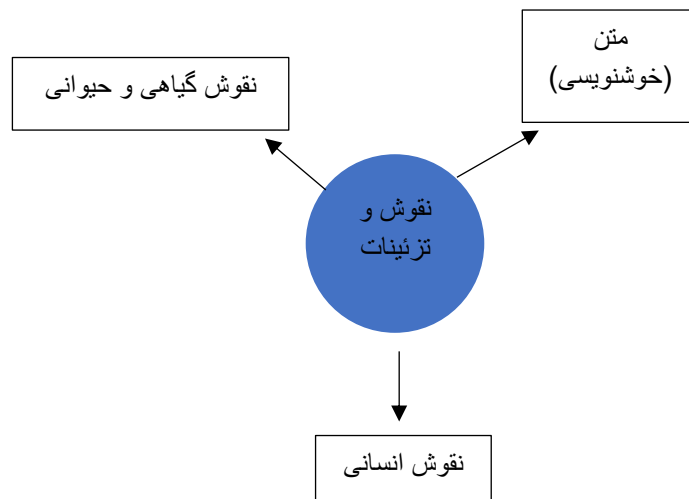
مقدمه

معماری ایرانی سرشار از آثاری است که معماران این سرزمین با استفاده از دانش ریاضی و الگوهای هندسی دست به آفرینش آن‌ها زده‌اند و هندسه را به‌عنوان مبنایی مشترک برای پاسخ‌گویی به نیازهای سازه‌ای، زیبایی‌شناسی و عملکردی ابنیه به‌کار برده‌اند (بلیلان و حسن پورلمر، ۱۳۹۸: ۵۶). بیشتر اماکن دارای سردرهای تزئین شده هستند که در آن‌ها کتیبه‌ای وجود دارد که در عین سادگی دارای جذابیتی خاص و نقش مؤثری در طراحی محیط شهری دارند. هنر معماری علاوه بر تأمین سرپناه، نیازهای روانی و معنوی را نیز تأمین کرده است. کتیبه‌ها و نقوش علاوه بر عنصر زیبایی نما هویت‌بخش شهر هم بوده است که نشان‌دهنده اعتقادات، باورها و سنت‌های گذشته مردم بوده است. کتیبه‌ها گویای شرایط زیستی جامعه و منعکس‌کننده روابط و الگوهای رفتاری و اجتماعی آن دوره است. این هنر همانند بوم نقاشی زمینه‌ای برای بیان موضوعات متفاوت، متأثر از عوامل گوناگون عناصر ایرانی و فرنگی به موازات هم مورد توجه قرار گرفته است. ابعاد، مضامین، طرح‌ها و نقوش در دوره قاجار متحول گردید و هنرمندان سعی در ایجاد آثار هنری با نقوش و خطوط هندسی کردند.

رولان بارت نظریه‌پرداز فرانسوی، در حوزه‌های نشانه‌شناسی، ساختارگرایی به پساساختگرایی و تحلیل روایت به نفی رابطه میان دال و مدلول به نفی متافیزیک، همچون دریدا می‌رسد. وی معتقد است ساخت‌گرایی کاملاً به فعالیت ذهن اهمیت می‌دهد؛ درواقع، هر عنصر به‌جای اینکه متعلق به خود باشد به ارتباطش با دیگر عناصر وابسته است و به تنهایی معنا ندارد. درواقع، نشانه‌شناسی به‌دنبال یافتن سازوکارهای تولید و دریافت معنی از طریق نظام‌های نشانه‌ای است و در مورد صورت نوشتاری، دال محسوب می‌شود و مدلول برآیندی ذهنی است از تمام مصداق‌های ممکن در جهان خارج که به‌واسطه کاربرد کلمه در ذهن، تداعی می‌شود (مسعودی، ۱۳۹۵: ۱۷)، همانند عناصر تصویری، نوشتاری موجود در کتیبه‌ها که در کنار یکدیگر گویای زمانه بنا است.

معماری دوره قاجار دچار دوگانگی است از طرفی می‌خواهد پای‌بند سنت‌های ایرانی ماقبل خود باشد و از طرفی تحت‌تأثیر نفوذ معماری مغرب زمین قرار می‌گیرد (مکی نژاد، ۱۳۸۷: ۴۸). با تأمل بر هنر قاجار درمی‌یابیم که هنرمندان آن دوره به روال فرهنگ ایرانی این‌گونه عمل کرده‌اند که فرهنگ بیرونی را در خود مستحیل سازند، نه خویشتن را در آن و این یکی از ارزشمندترین رویکردهای هنر قاجاری است (بانی مسعود، ۱۳۸۹: ۷۴-۷۳). سنت‌های ایرانی همچون حضور خط در کتیبه‌ها و فرهنگی‌سازی در نشانه‌های تصویری نمایان می‌شود.

در این پژوهش انتظار می‌رود که با تحلیل و تفسیر نقوش مختلف که توسط هنرمندان دوره قاجار نگاشته شده، از زاویه دید نشانه‌شناسیک رولان بارت به درک عمیق‌تر و معانی تازه‌تری از این آثار به‌دست آورد. در بررسی که بارت از نظام و همسازه در تعامل با نشانه ارائه داده است می‌توان به متن نزدیک شد. خطوط به‌کار رفته در کتیبه‌های قاجار سرشار از مفاهیم نشانه‌شناسیک و رمزگان است که به سبب زبان اساطیر، فرهنگ اندیشه‌های ایرانیان نشأت گرفته است.

نمودار ۱. مدل مفهومی تحقیق

رنجبر در پایان‌نامه کارشناسی ارشد در سال ۱۳۹۵ خود با عنوان «بازشناسی بناهای مذهبی تهران در دوره قاجار براساس عکس‌های آلبوم‌خانه کاخ موزه گلستان به بررسی نقش تأثیرگذاری تحولات این دوره، پایگاه‌های مهم این تحولات پرداخته است. حسینی و همکاران در سال ۱۳۹۴ در مقاله خود با عنوان «بررسی تطبیقی نقوش کاشیکاری دو مسجد قاجاری» پرداخته و با بررسی مطالعه و مقایسه در نقوش کاشیکاری این دو بنا به بازشناسی هویت فرهنگی دو مسجد قاجار پرداخته است (حسینی، ۱۳۸۹). طاهری در پایان‌نامه ارشد خود در سال ۱۳۹۳ با عنوان «بررسی نشانه‌شناسی عکس‌های درباری دوران قاجار به چگونگی کارکرد رمزگان غیرگفتاری، روابط همنشینی اجزا تصویر و انتظام بصری تصاویر در شکل‌گیری معنا و دریافت معانی ناشی شده از این سرچشمه‌ها در این تحلیل از پرسش‌های است که تلاش شده است بدان پاسخ داده شود. نشانه‌شناسی این آثار و بررسی عوامل فوق‌نشان‌دهنده این است که تمام عناصر و عوامل تشکیل‌دهنده معنا در پرتوهای درباری دوران قاجار در جهت تابعیت از یک عنصر مرکزی هستند که نشانه قدرت است (طاهری، ۱۳۹۳). محمدی در سال ۱۳۸۹ در مقاله خود با عنوان «بررسی کتیبه‌های سردر ورودی منازل تهران از دوره قاجار تاکنون به بررسی تأثیر و ویژگی‌های معماری غربی در دوره پهلوی دوم پرداخته است (محمدی، ۱۳۸۹). کیایی در سال ۱۳۹۲ در مقاله خود با عنوان «بررسی نقوش و نمادهای معماری دوره اسلامی در نشانه‌های نوین شهری» به بررسی این نقوش و چگونگی کاربرد آن در عناصر شهری و رضایت مردم از این‌گونه تزئینات از معماری دوره اسلامی پرداخته است (کیایی، ۱۳۹۲).

این پژوهش با توجه به نمونه موردی، مسجد-بناهای دوره قاجار و تأکید بر جنبه تاریخی و کیفی موضوع از حیث ماهیت تفسیری-تاریخی است و تلاش شده تا از طریق تحلیل و تفسیر تاریخی فضاها با رویکرد نظریه پرداز توجه شود. از حیث هدف کاربردی و از نوع کیفی است. به منظور سنجش عوامل مؤثر بر مؤلفه‌های کتیبه‌ها، از روش پژوهش کیفی جهت‌دار و تکنیک توصیف ضخیم استفاده شده است. برای این منظور برای تفسیر نشانه‌ها و معنا در تجزیه و تحلیل به صورت علی-مقایسه‌ای است. نمونه موردی پژوهش حاضر براساس شباهت‌ها و

تفاوت‌های مطرح با در نظر گرفتن نام و عملکرد انتخاب گردید تا ارتباط ساختارهای اجتماعی و فرهنگی در شکل‌گیری نقوش کتیبه‌ها دریافت شود.

نتیجه‌گیری

هنر همواره با رخداد‌های زمانه، رویدادهای فرهنگی و اجتماعی شکل گرفته و در بناها بازتاب داشته است. دوره قاجار متأثر از غرب دچار تحولات گسترده‌ای در زمینه هنر و معماری داشته است. لازم به ذکر است ریشه تحولات این دوره آشنایی به فنون تازه و ورود مدرنیته به ایران و گرایش شاهان به فرهنگ و هنر غرب دانست. هدف از این پژوهش تحلیل نظام نشانه‌شناسی نقوش کتیبه‌ها و تزئینات بناهای ذکر شده دوره قاجار شهر تهران براساس نظریات رولان بارت و پاسخ به سؤالات و بررسی و ارزیابی فرضیه‌های پژوهش می‌باشد که چه عواملی بر شکل‌گیری نقوش و تزئینات بناهای دوره قاجار نقش داشته است؟ آیا نماهای تاریخی تهران به‌عنوان پدیده‌ای عینی_ذهنی نزد شهروندان تهرانی شناخته می‌شود؟ چه ویژگی‌های بناهای دوره قاجار در نشانه‌شناسی هویت این دوره کمک می‌کند؟ عناصر معماری فرنگی چه تأثیراتی بر خلق فضای دوره قاجار داشته است؟ نگارندگان درصدد بودند که در یک کار میدانی و با بررسی مسجد - مدرسه‌های دوره قاجار، بخشی از هنر و معماری دوره قاجار را در چشم‌اندازی کلی و یا جزئی، استدلالی و یا حتی صوری آن ملاحظه و مجدداً عرضه کند.

نتایج حاکی از آن است که تزئینات و ویژگی‌های نقوش کتیبه‌ها و آرایه‌های این بناها نسبت به دوره‌های پیشین دچار تغییرات بنیادینی شد که ریشه در تحولات و تغییرات موجود در جامعه، عوامل تأثیر تحولات فرهنگی آن دوره را ارائه می‌دهند بدین سبب برای بیشتر شهروندان قابل شناخت و تفکیک بود. مهم‌ترین نقوش به کار رفته شامل: نقوش ایجاد شده به وسیله خط و خوشنویسی در الویت و بیشتر به چشم می‌خورد، نقوش هندسی، نقوش گردان (اسلیمی و ختایی‌ها) به‌عنوان پس‌زمینه کار را چشم‌نواز کرده است و نقوش حیوانی و انسانی بسیار اندک اما تأثیرگذار بوده است.

منابع و مآخذ:

- احمدی، بابک. (۱۳۷۰). ساختار و تأویل متن، تهران: نشر مرکز.
- احمدی بابک. (۱۳۷۱). از نشانه‌های تصویرب به سوی نشانه‌های ارتباط دیداری، تهران: نشر مرکز.
- اردالن، نادر و بختیار، الله. (۱۳۹۸). حس وحدت، تهران: انتشارات نشر خاک.
- بارت، رولان. (۱۳۷۰). عناصر نشانه‌شناسی، ترجمه: مجید محمدی، تهران: الهدی.
- بلیان اصل و همکاران. (۱۳۹۰). «بررسی ویژگی‌های هندسی گره‌ها در تزئینات‌های اسلامی از دیدگاه هندسه فراکتال». مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، شماره ۶، ۹۶-۸۳.
- بهپور، باوند. (۱۳۸۴). «کتیبه‌نگاری در دوره قاجار (بررسی کتیبه‌های ۸ بنای دوره قاجاریه در شیراز و اصفهان)». هنرهای زیبا، شماره ۲۲، ۳۳.
- جهان‌بخش، حیدر. (۱۳۹۸). «بازشناسی اصول، مؤلفه‌ها و شاخص‌های فطری سازمان‌بندی شهر اسلامی با رویکرد اجتماعی کالبدی، فصلنامه علمی-پژوهشی، شماره ۴، ۹.
- حاج سید جوادی، سید حسن صدرالدین. (۱۳۷۹). کلک قدسی، سیری در کتابت کلام‌الله مجید، از آغاز تا به امروز، ۱ جلد، تهران: انتشارات محراب قلم.

سخاوت دوست، نوشین؛ البرزی، البرز. (۱۳۹۷). «تأملی بر نشانه‌شناسی فضاهای ورودی خانه‌های دوره قاجار شهر قزوین از دیدگاه فردیناندو سوسور، چارلز سندرس پیرس و امبرتو اکو». هویت شهر، شماره ۳۴، ۷۹-۹۶. شهبازی شیران، حبیب؛ کاظم‌پور، مهدی و حسینی‌نیا، سیدمهدی. (۱۳۹۶). «تحلیل تأثیر اعتقادات عرفان و تصوف بر مضامین و تزئینات کتیبه‌های مسجد کبود تبریز»، نشریه فیروزه اسلام. پژوهش معماری و شهرسازی اسلامی، شماره ۴، ۸۱-۹۶.

فضائی، حبیب‌الله. (۱۳۵۰). اطلس خط، اصفهان: انجمن آثار ملی اصفهان.

فضائی، حبیب‌الله. (۱۳۸۷). تعلیم خط، معماریان، غلامحسین، معماری ایرانی. تقریر کریم پیرنیا، تهران: سروش دانش.

محمدی، رضا؛ رجبی، محمدعلی. (۱۳۸۹). «بررسی کتیبه‌های سردر ورودی منازل تهران از دوره قاجار تاکنون». نشریه نگره، دوره ۵، شماره ۱۵، ۱۹-۲۸.

مسعودی، امید علی. (۱۳۹۵). «نقدی بر روش نشانه‌شناسی و تحلیل روایت رولان بارت». فصلنامه علوم خبری، شماره ۱۷.

معتقدی، کیانوش. (۱۳۹۴). کتیبه‌های نستعلیق تهران: نشر تهران.

مقتدائی، علی اصغر. (۱۳۹۴). دایره‌المعارف بزرگ خط، تاریخ خط و خوشنویسی، جلد اول، تهران: نشر آراد کتاب. منشی قمی، قاضی میراحمد. (۱۳۵۲). گلستان هنر، به اهتمام احمد، سهیلی خوانساری، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

هاتشتاین، مارکوس؛ پیتز، دللیس. (۱۳۹۰). اسلام، هنر و معماری. ویراستار هرمز ریاحی. تهران: پیکان.

هال، جیمز. (۱۳۸۹). فرهنگ نگاره‌ای نمادها، در غرب و شرق، ترجمه: رقیه بهزادی، نشر فرهنگ معاصر.

هوهنه گر، آلفرد. (۱۳۷۹). نمادها و نشانه‌ها. ترجمه: علی صلح‌جو، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

هروی، نجیب مایل. (۱۳۹۶). کتاب‌آرایی در تمدن نوین اسلامی، ۲ جلد جاپ دوم، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

Barthes, R. (۱۹۶۴). Elements of semiology. trans. Annette lavers & Colin Smith. London: Jonathan Cape

Chevalier, J. & GHeerbrant, A. (۱۹۹۶). a dictionary of symbols, translate : john bichanan-brown. penguin books

Fehervari, G. (۲۰۰۰). Ceramics of the Islamic world in the Tareq Rayab museum, I.B.Tauris & co. LTd. London

Noth, W. (۱۹۹۰). Handbook of semiotics, broché. Indian university press .September

Porter, V. (۱۹۹۵). Islamic Tiles, Trustees of the Biritish museum by Biritish museum press. London .

Saussure, F. (۱۹۸۳). Course in General Linguistics. Trans. Roy Harris. London: Duckworth

Skaggs, S. (۲۰۱۷). fire signs: a semiotic theory for graphic design . the MIT Press, Cambridge , Massachusetts, London, England.